

Степан КОСТЬ, професор ЛНУ імені Івана Франка

НАПЕРЕДОДНІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Рух Опору в підрадянській Україні 50–80-х років XX століття

Передмова

4 вересня – пам'ятна дата. Минуло шістьдесят років від першого відкритого виступу проти арештів шістдесятників (в Києві заарештували Івана Світличного, у Львові – братів Михайла і Богдана Горинів, Михайла Осадчого і Михайла Косіва, в Одесі – Святослава Караванського, в Івано-Франківську – Валентина Мороза і Панаса Заливаха (назвав найвідоміших). Того дня в київському кінотеатрі «Україна» серед прем'єрною демонстрацією фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» виступив Іван Дзюба, який сказав, що свято національного мистецтва затмарене численними арештами і назвав прізвища заарештованих. Його підтримали Вячеслав Чорновіл і Василь Стус.

У цій публікації ми спробуємо хоча би ескізно схарактеризувати рух Опору радянській владі в Україні, згадати тих, хто не хотів бути «совком» – радянською людиною, заляканою, приниженою, неспроможною на боротьбу, зорієнтованою на ті цінності, які їй пропонувала влада на шляху до «світлого майбутнього». Згадаємо і прізвища тих, хто був учасниками руху опору в різних формах, які були готові до самопожертви і жертвували своїм життям, прагнучи одного – здобути для України незалежність.

Цього року Україна втратила двох таких світлих особистостей, хоча вони боролися в різні періоди нашої історії. Йдеться про відомого дисидента – поета Ігора Калинця, який передчасно відійшов у засвіти і відомого державного діяча Андрія Парубія, якого підступно вбили на львівських вулицях.

Їм присвячена ця публікація.

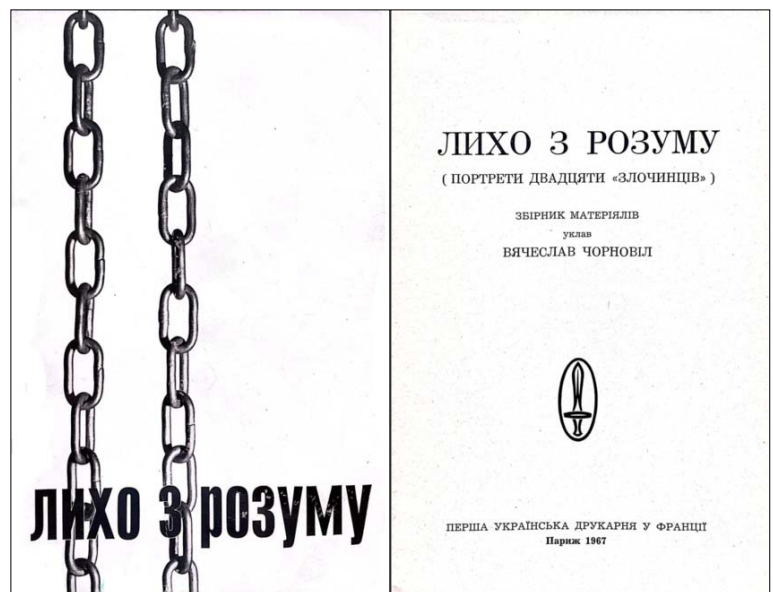
Боротьба триває

Загибель Головного командира УПА Р. Шухевича в березні 1950 року ще не означала припинення збройної боротьби. Вона тривала навіть після того, як радянські спецслужби заарештували В. Кука, який замінив Р. Шухевича. Але й припинення збройної боротьби через численні людські втрати, скорочення оперативної та матеріальної бази боротьби, репресії проти цивільного населення з боку влади і жорстокість десятиріччя енкаведистських загонів, які під виглядом загонів УПА діяли на західноукраїнських землях, не означало, що українці і на Сході, й на Заході прийняли радянську владу як таку, що дбає про національні та соціальні інтереси. XX з'їзд більшовицької партії, що відбувся 1956 року і на якому М. Хрущов розвінчав «культ особи» Сталіна, спричинився до т. зв. «відлиги» (за назвою однієї повісті І. Еренбурга «Відлига»). Його доповідь не лише спровокувала кризу в міжнародному комуністичному русі, а й трохи очистила важку атмосферу тоталітарного режиму, в мурах імперії з'явилися тріщини. Цей період був нетривалим, що довів той же М. Хрущов, який виступав на зустрічі з творчою інтелігенцією Москви і фактично започаткував гоніння на тих, чия творчість не узгоджувалася з вимогами соцреалізму, хто справді і думав, і творив по-іншому. На той час уже повернулися і поверталися репресовані українці з таборів (далеко не всі), а та-

кож ті, кого радянська влада вивезла після свого приходу на західноукраїнські землі як «куркулів» або неблагонадійних.

Міжнародний контекст формування опору в Україні – це: рух опору і протестні настрої в країнах т. зв. соціалістичного табору – неспокій у Берліні (фактично повстання 1953 року), заворушення в Чехословаччині й Польщі, повстання угорців восени 1956 року, яке Москва криво придушила; «холодна війна», яка не припинилася навіть у зв'язку з певною лібералізацією умов життя в Радянському Союзі; це потужний національно-визвольний і антиколоніальний рух народів Африки й Азії.

Окрім внутрішньополітичного і міжнародного чинників, був ще один, пов'язаний, радше, з українським національним характером, з незнищеним духом прагнення українського народу до волі й свободи. Адже протестні настрої й опір виникали не лише на західноукраїнських землях, де у повоєнний час репресії були особливо жорстокими. Опір виник і в Києві, і в інших регіонах України. Структура опору не була однорідною ні за географією, ні за формою, ні за змістом програм різноманітних організацій і груп, які виникали після поразки українського збройного підпілля (ОУН–УПА–УГВР). Важливим елементом структури опору було українське підпілля в таборах, як це не парадоксально. Нелюдські умови табірної життя, на яке прирікав мільйони людей «гуманний і справедливий» радянський суд, багатьох зламав, скалічив. Завдання табірної системи полягало в тому, щоб максимально використати дешеву робочу силу в освоєнні багатств на півночі країни в Сибіру, на Далекому Сході. Це не парадокс – вести мову про підпілля в таборах як форму опору. У 50-х роках і особливо на початку того десятиріччя в таборах було багато українців, а серед них – учасників збройної боротьби, вояків УПА. Негативний карикатурний образ «хохла» у фільмі «Холодне

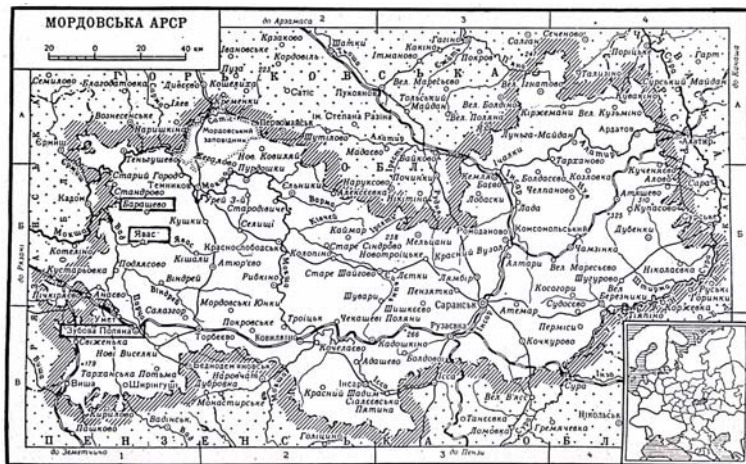
літо п'ятдесят третього» – це улюблений прийом російського кіно (взяти хоча б інший фільм – «Місце зустрічі змінити не можна»), що не додає митцям ні честі, ні слави. Навіть О. Солженіцин з повагою відгукувався про українців-в'язнів радянських таборів (йдеться про «Архіпелаг Гулаг»). Свого часу «Сучасність» надрукувала спогади С. Бадаша (єврея) про своє перебування у спецтаборах. Він писав, що у всіх спецтаборах українців завжди було більше, ніж представників інших національностей: «Статистично ця кількість коливалася від 60 до 70 % до загального числа в'язнів» [1]. Він описував події 1952 року, згадував, як у такому спецтаборі з ініціативи українців організували таємну табірну Раду. Ця Рада й організувала страйк. Згодом українці підняли повстання (після смерті Сталіна) в Норильську, Воркуті та інших таборах, виступаючи проти сваволі табірної начальства (по суті – проти тоталітарного режиму) і відсутності елементарних прав. І в історію України назавжди увійде повстання українко у Кенгірі, жіночому таборі – українки голіруч йшли проти радянських танків. Підпілля у радянських концтаборах існувало. В есе «Хроніка опору» В. Мороз писав про інстинкт самозбереження як головну підвалину «О п о р у. Того О п о р у, яким тримається нація, і духовність взагалі» [2]. Він одразу розтлумачив: це той опір, який не дає нації зникнути [3]. Українське підпілля в радянських спецтаборах і концтаборах теж не давало зникнути ні нації, ні войовничому духові нації. На той бік, європейський, «залізної завіси», дісталися два документи, написані на льняному полотні – лист українко-в'язнів і лист українців-в'язнів. Ці листи спочатку надрукувала газета (орган ОУНЗ) «Український самостійник» (ч. 2 за 1956 р.), згодом – «Свобода», «Америка».

Про буття в спецтаборах (їх створили 1948 року для тих, кого радянська влада судила за шпигунство, диверсії чи за членство у підпільній організації). Автор спогадів «Конспіративні організації в советських концтаборах і їх визвольна проблематика (з життя і обсервацій заслання) І. Саський зазначав, що у спецтаборах опинилося 1–1,5 млн в'язнів, з чого половину становили українці [4]. Автор спогадів слушно зауважував, що у спецтаборах гостро відображалось національне питання в СРСР – відсоток українців ніколи не опускався нижче п'ятдесяти, потім йшли прибалтійські народи, лише потім – росіяни, а на початку 50-х років зросла кількість євреїв. Ще І. Саський писав про підпільні організації у спецтаборах. Найрозповсюдженіші вони були серед українців: «Вони, ідучи за методами, прийнятими в українських підпільних організаціях ще із давніших часів на волі, укладали правила поведінки політичного в'язня й вимагали, щоб члени організації зачували на-

пам'ять. Вони теж подібними методами старалися втримати патос національної боротьби та укладали присягу, яку член організації мусів зачувати напам'ять і виголошувати при вступленні в організацію. Все це було нав'язне якоюсь містикою. Інші національності робили це простіше і без патосу» [5]. На нашу думку, не було тут ні містики, ні патетики – це було нормою і звичайною практикою підпільної організації, заснованої на певних ідейних і моральних засадах, яка прагне до конкретної мети, а кожен член відчуває вагу особистої присяги. Власне тому саме українці очолювали визвольний і протестний рух і в спецтаборах, і в таборах. Автор пише про такі підпільні організації: у Воркуті 1952 року в таборі на шахті № 7 викрили групу українців, що виготовили з амоніаку близько 50 гранат; в іншому таборі викрили українську групу, яка намагалася зв'язатися із львівським підпіллям; тоді ж у Воркуті спецслужби викрили Українську визвольну організацію, яка існувала вже три роки, з 1949 року. Автор зазначав, що в одному з таборів існувала організація під назвою Український козачий фронт, до якої входили українці із Наддніпрянської України. Сенса існування підпільних організацій, їхня доцільність полягала в тому, що українці пам'ятали, як більшовики (радянська влада) поводитися із політичними в'язнями після свого приходу на західноукраїнські землі, особливо після початку війни з Німеччиною. Окрім цього, в'язні створювали підпільні організації в надії на те, що між західними країнами і Радянським Союзом вибухне війна.

Безкомпромісна, жорстока і брутальна політика російського більшовизму, в результаті якого постав тоталітарний режим, незважаючи на всі зусилля, не змогла перешкодити виникненню підпільних груп і «на волі», тобто в Україні, за межами таборів і поселень, де тримали репресованих українців. Відомий дослідник руху Опору, Ю. Зайцев, зазначає: «Серед дорідного трона осередків післяупівського етапу визвольної боротьби вирізняємо засноване українськими політв'язнями в Інті підпілля Об'єднання (1950–1960), очолюване Ярославом Гасюком, Об'єднану партію визволення України Богданом Германюком на Станіславщині (1955–1958), Український національний комітет Богдана Грищика та Івана Ковалю у Львові (1955–1961), групу Федора Проціва (Український робітничо-селянський союз) на Ходорівщині Львівської області (1958–1961), Українську робітничо-селянську спілку Левка Лук'яненка (1959–1961), групу Євгена Гогуся (Українську національну партію) на Тернопільщині (1961–1962)... Окремі члени цих організацій були розстріляні, інші дістали тривалі в'язничі речення» [6]. Існували підпільні групи (хоча й невеличкі) на сході й півдні України [7]. Якщо вірити даним Комітету державної безпеки, то упродовж 1954–1959 років ця спецслужба ліквідувала 181 «націоналістичне і антирадянське» угруповання. Якщо зважити на те, що в них було 1 879 осіб, то такі групи були невеликі. Окрім цього, в інтелігентському середовищі було 46 таких груп – 245 осіб [8]. Річ не в тім, що ці невеликі групи не були серйозною небезпекною для режиму, а в тім, що опір владі, її ідеології, її моралі існував.

Однією із перших підпільних організацій була Українська робітничо-селянська спілка (1958–1961) на чолі з Л. Лук'яненком. Суть програми організації полягала в тому, що УРСР відмовлялася від збройної боротьби як засобу здобуття незалежності України. Оскільки в Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки (ст. 14) було зафіксоване право на вихід зі складу СРСР, то Л. Лук'яненко та його соратники вважали, що треба наполягати на проведенні референдуму з цього приводу. Вони сподівалися і вважали, що українці через референдум заявлять про

своє бажання жити в незалежній і самостійній державі. Наскільки такі міркування були конституційно обґрунтованими, настільки ж вони були і наївними: для російського більшовизму жоден документ, жодна конституційна стаття (якщо вони суперечили політичній доцільності в їхньому розумінні) не означали обов'язковості й безумовності виконання. Як зазначав В. Овсієнко: «Звичайно, ніхто з членів УРСР не був щирим марксистом-ленінцем і прихильником комунізму, тож проект її націонал-комуністичної програми писався як завідомо тактичний» [9]. Власне В. Овсієнко мав на увазі те, що УРСР і Л. Лук'яненко не планували у своїй програмі зміни соціалістичного ладу. Спецслужби і суд на це (як і на конституційність права республіки вийти зі складу СРСР) уваги не звертали. В січні 1961 року членів УРСР заарештували, а Л. Лук'яненка як лідера засудили до страти (цей вирок згодом змінили – він отримав 15 років ув'язнення). Інші члени УРСР (їх було сім) отримали також значні терміни ув'язнення. Цю справу називали «справою юристів», оскільки Л. Лук'яненко, І. Кандиба та інші мали юридичну освіту.

Ще одна підпільна організація – Український національний фронт (УНФ) – виникла на початку 60-х років (М. Дяк, Д. Квечко, З. Красівський, В. Кулинин, Я. Лесів та ін.) [10]. У заяві до Президії Верховної Ради УРСР від 16 квітня 1974 року М. Дяк (тоді він ще перебував у таборі в Пермській області) стверджував, що діяльність Українського національного фронту була спрямована виключно на відокремлення України [11].

У «Програмових вимогах Українського Національного Фронту» (ч. 5 «Волі і Батьківщини» за 1965 рік) йшлося про політичні, соціальні й культурні аспекти будівництва незалежної України. Політичні перетворення передбачали, що джерелом, носієм і виразником влади буде народ в особі його справжніх представників, але ту систему рад, яку свого часу створили російські більшовики, планували ліквідувати. У «Програмових вимогах» йшлося про «революційну ломку існуючої соціальної і політичної структури». За формою і змістом це мала бути Народна Республіка Україна. «Програмові вимоги» передбачали створення ефективного місцевого самоврядування, ліквідацію не лише Комуністичної партії як «політичної партії купки політиканів, кар'єристів, своєкорисливих інтриганів», а й комсомолу. Проте автори програми визнавали необхідність існування політичних і громадських організацій, пропонували демократичну і справедливую виборчу систему, особливу увагу вони звернули на права і свободи людини, а посилалися при цьому на Загальну декларацію прав людини, яку прийняла ООН. Йшлося, зокрема, про свободу друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду. УНФ вимагав повернення в Україну всіх репресованих українців, а також реабілітації тих, хто став жертвами радянського правосуддя з політичних мотивів.

У сфері економічних перетворень УНФ вимагав запровадження шестигодинного робочого дня на підприємствах, справедливої оплати, вільного вибору професії та місця роботи, свободи організації професійних об'єднань. Вартий уваги ще один момент: якщо все (банки, транспорт, великі підприємства, природні багатства тощо) залишалося у державній власності, то автори програми передбачали і кооперативно-громадську власність, і можливість створювати артілі, заохочували й приватну торгівлю. Приріптові зміни передбачали й у сільському господарстві: ліквідацію колгоспів як форми експлуатації, створення кооперативних або індивідуальних чи фермерських господарств, хоча планували й існування показових державних господарств.

У сфері культурного будівництва передбачали піднесення рівня національної культури та освіти (освіта українською мовою, функціонування української мови як державної, відновлення традицій, збереження національної пам'яті тощо).

Революційним у програмі УНФ було те, що її автори боролися за незалежну Україну як державу: «Створення Української Самостійної Держави в її етнографічних межах, включаючи землі, загарбані колонізаторами» [12]. Якщо радянська влада ще могла позитивно зреагувати на те, що в програмі УНФ не заперечували існування соціалістичного ладу, то ідея незалежної України вона не могла сприйняти. У березні 1967 року членів УНФ заарештували, у листопаді Д. Квечка, З. Красівського, М. Дяка, Я. Лесіва і В. Кулинина засудили за зраду батьківщини. Вирок – 12 років позбавлення волі і п'ять років заслання. Радянська «батьківщина» виявилася жорстокою.

УНФ мав своє видання – журнал «Воля і Батьківщина», перше число якого вийшло друком у жовтні 1964 року. Це машинописне видання (16 випусків) оприлюднювало основні документи організації.

УНФ посідав помітне місце в історії визвольного руху 50–80-х років. Він мав розгалужену структуру, його члени перебували в кільканадцяти областях України, хоча основна діяльність була зосереджена у Львівській та Івано-Франківській. Серед членів УНФ були й ті, хто брав участь в українському збройному підпіллі. Лідери УНФ знали документи ОУН–УПА–УГВР, а також праці провідних публіцистів українського збройного підпілля – Петра Полтави й О. Дяківа. УНФ не лише видавав теоретичний орган – журнал «Воля і Батьківщина», а й зберігав невеликий запас вогнепальної зброї. Ідейно-теоретичною основою Українського національного фронту була ідеологія українського націоналізму, що можна побачити на підставі основних документів: «Тактика Українського Національного Фронту», «Напрямні політичної думки в Україні», «Політика Українського Національного Фронту», «Програмові вимоги Українського Національного Фронту». У цих документах не йшлося про збройне повалення радянської влади і здобуття незалежності, але діяльність УНФ логічно продовжувала і розвивала концепцію визвольної боротьби в нових суспільно-політичних умовах, у новому міжнародному контексті.

Шістдесятники

Інша форма опору тоталітарному режимові – рух шістдесятників. Як зазначив В. Овсієнко, на початку 60-х років все почалося з інтенсивного спілкування київських (І. Світличний, І. Дзюба) і львівських (М. і Б. Горині) шістдесятників. Львів'яни пропонували використати досвід оунівського підпілля, але кияни захищали культурно-просвітницьку діяльність і легальні форми боротьби: «Це, здебільшого, не були відверті противники комунізму, декотрі щиро хотіли вдосконалити соціалістичну систему. У їхньому полі поширюється позацензурна машинописна і в фотокопіях література критичного щодо дійсності характеру: вірші, статті, які не могли бути опубліковані в офіційній пресі, історичні документи, що пробуджували національну свідомість і волелюбність (наприклад, видана за кордоном брошура «Вивід прав України», історіософська праця кінця XVIII ст. «Історія русів», праці «Две русские народности» Миколи Костомарова, «Що таке поступ» Івана Франка, зрештою Загальна декларація прав людини ООН та ін.» [13]. Читали, звичайно, не лише це. Під стріхами чи в інших таємних сховках люди ще зберігали періодичні видання міжвоєнної доби («Вістник» Д. Донцова, «Записки НТШ», книжкові видання, була навіть фотокопія «Націоналізму»

Д. Донцова, але зроблена, очевидно, вже за часів радянської влади). Проте існував ще один об'єкт захоплення, безперечно, важливіший, бо доступніший. Йдеться про поезію і прозу шістдесятників – В. Симоненка, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Мороза, О. Бердника, В. Чорновола, Л. Костенко, І. Драча, М. Вінграновського, В. Стуса, Є. Гуцала, В. Шевчука, В. Дрозда, М. Холодного та інших.

Українців не могли не зворушити і не розворушити слова В. Симоненка:

Де зараз ви, кати мого народу?
Де велич ваша, сила ваша де?
На ясні зорі і на тихі води
Вже чорна ваша злоба не впаде.
Народ мій е! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Поцезнуть всі перевертні й прибудли,
І орди завойовників – заброд!

...

Народ мій е! В його гарячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде!

У цьому вірші поетично висловлено не лише віру у свій народ, а й у його спроможність боротися. Проте «чорна злоба» продовжувала падати, а спроби знищити історичну пам'ять не припинялися.

І «Ніч Івана Богуна» (1965) М. Вінграновського сприймали саме так, як веліла історична правда: Іван Богун був серед тих полковників Богдана Хмельницького, хто виступав проти Переяславської угоди, проти союзу з Московським царством. До речі, поетичне бачення М. Вінграновського узгоджувалося зі статтею М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», яку поширювали у самвидаві 1966 року.

Та не лише історичні події трагічного минулого непокоїли совіть шістдесятників. У травні 1964 року такий собі Погружалський підпалив відділ стародруків і рукописів наукової бібліотеки Академії наук УРСР ім. В. Вернадського, внаслідок чого згоріли документи з давньої історії України й архів Центральної Ради. Після цього у самвидаві з'явився анонімний твір під назвою «З приводу процесу Погружалського» (його написав, як згодом виявилось, Є. Сверстюк, а І. Світличний і М. Масютко були редакторами різних варіантів цієї статті).

Із дисидентським рухом, власне, і пов'язане явище самвидаву. Його досліджував О. Обертас у монографії «Український самвидав» [14].

Є три принципові запитання, на які треба відповісти, намагаючись зрозуміти рух шістдесятників: 1) чому виник рух шістдесятників? 2) рух шістдесятників – це суто літературне явище чи суспільне? 3) які ідейні основи руху шістдесятників?

На запитання про причини виникнення руху шістдесятників у літературі і мистецтві відповідають більш-менш однаково. Зокрема, Г. Касьянов пояснює його так: після XX з'їзду в результаті десталінізації практику жорсткого ідеологічного пресингу щодо інтелігенції на певний час обмежили: «На зміну ері тотального ідеологічного диктату прийшла «ера недогляду». Цього «таймауту», дуже короткого, вистачило для появи цілої плеяди молодих митців і літераторів з нестандартизованим творчим обличчям, прогресивними громадськими позиціями» [15]. «Розширення простору свободи навіть у рамках офіційної ідеології дало могутній поштовх подальшому поступу, прагненню розширювати рамки цієї свободи. Модернізована свідомість, внутрішня розкутість штовхали до виходу за регламент офіціозу. Шістдесятники стали людьми, які справді почували себе вільними від старих догм і стереотипів, і це почуття, стан душі вони намагалися реалізувати у своїй творчості» [16].

На думку М. Ільницького, шістдесятництво було стикульоване «хрущовською відлигою», що настала після сталінських репресій: «Воно починалося як культурницький рух на збереження народних традицій, захист прав рідної мови та розширення її функцій. Але рух культурницький приховував у собі тенденцію до переростання в рух загальнонаціональний і політичний, що в естетичному результаті був спрямований на здобуття державної незалежності» [17].

Щодо шістдесятників Ю. Зайцев зазначає: «Коріння шістдесятництва проросло з хрущовської «відлиги», зі сподівань на здатність тоталітарної системи до реформування, самовдосконалення» [18].

Як бачимо, все зводиться до умов виникнення дисидентського руху, до обставин, в яких він формувався: більшовицька влада згорнула репресії, трохи зник страх у суспільстві. Окрім цього, верхівка з метою самозбереження знайшла винного (розвінчання «культу Сталіна»), почалася нетривала «відлига» (під час якої, до речі, потопили в крові повстання в Угорщині і розстріляли демонстрацію робітників у Новочеркаську і т. д.). На нашу думку, то не дуже

ІВАН ГЕЛЬ

Іван Андрійович Гель народився 18. липня 1937 року в селі Кілічці Городицького району Львівської області в селянській родині. 1954 року закінчив середню школу робітничої молоді в м. Самборі і пішов працювати слюсарем на Львівський завод автовантажників. З 1956 по 1959 рік служив в армії. Після демобілізації аж до арешту працював слюсарем Львівського електровакуумного заводу.

1960 року поступив на вечірній відділ історичного факультету Львівського університету, який не скінчив через арешт. Одружений, має 4-літню дочку.

Арештований 24. серпня 1965 року. 25. березня 1966 року засуджений в закритому засіданні Львівського обласного суду на 3 роки таборів суворого режиму за звинуваченням в антирадянській агітації та пропаганді. Перебував в таборі № 11 (с. Явас) Мордовських політичних таборів, працює слюсарем.

СВЯТОСЛАВ КАРАВАНСЬКИЙ

Святослав Йосифович Караванський народився 24 грудня 1920 року в Одесі в родині інженера. 1938 року закінчив Одеську середню школу № 119 і поступив до індустріального інституту (а на початку 1939 року ще й на заочне відділення інституту іноземних мов). Уже в шкільні роки пише вірші й оповідання, деякі друкує в піонерських виданнях. В інституті пробує перекладати. Незадоволений з майбутнього фаху, 1940 року добровільно залишає інститут і йде в армію, щоб, відслуживши, поступити на літературний факультет університету. В липні 1941 року частина, в якій служив Караванський, була оточена німцями в Західній Білорусії. Уникнувши полону, Караванський пробірається в Одесу, куди приходить на початку 1942 року. Там вступає на літературний факультет університету, де сходиться з нелегальним гуртком української молоді, зв'язаної з ОУН. Організовує книжарню української книги «Основа», виручені кошти передає на по-

БОГДАН ГОРИНЬ

Богдан Миколайович Горинь народився 10 лютого 1936 року в селі Киселі Жидачівського району на Львівщині в селянській родині. З 1949 року разом з сім'єю жив у м. Ходоріві. У 1959 році закінчив український відділ філологічного факультету Львівського університету. В університеті був учасником наукових гуртків, виступав з доповідями на наукових студентських конференціях.

З 1959 року працював методистом з культосвітньої роботи Львівського обласного будинку народної творчості, вчителем малювання і креслення в сш № 7, а з червня 1962 року до арешту — науковим працівником Львівського музею українського мистецтва.

З 1960 року постійно виступав у пресі з літературно-научними та мистецтвознавчими статтями. Опрацьовував проблему психології художньої творчості. З цього питання виступав на міжреспубліканській студент-

ВАЛЕНТИН МОРОЗ

Валентин Яківч Мороз народився 15 квітня 1936 року в селі Холоніві Горохівського району Волинської області в селянській родині. Після закінчення середньої школи поступив на історичний факультет Львівського університету. Активний учасник наукового історичного гуртка, часто виступав з науковими доповідями. Закінчивши 1958 року університет, працює в рідному Горохівському районі на Волині заступником середньої школи, вчителем історії й географії школи робітничої молоді. Виступав з доповідями на педагогічних читаннях в Луцьку, з лекціями на історичні теми — в селах району. З лютого 1964 року викладає нову історію в Луцькому педінституті ім. Лесі Українки, а з вересня 1964 року — новітню історію в Івано-Франківському педінституті.

Самотужки, під час роботи на селі, підготував кандидатську дисертацію на тему «Луцький процес

переконливий погляд. Філософи можуть заявити, що це теза марксизму – людину та її поведінку цілком детермінують наявні обставини, тобто політичні й економічні умови. Це вагомі чинники, бо в умовах певної лібералізації, коли прес тоталітаризму не такий відчутний, виникає більше можливостей і для творчої самореалізації, і для реалізації своїх фундаментальних і конституційних прав як члена суспільства. Проте тотальні репресії, жорстокість влади теж породжують опір і протестний рух. Спроба судильної і швидкої колективізації наштовхнулася на активний опір українських селян: вони чинили опір навіть беззбройні й знесилені в умовах Голодомору. У пошуках причин і джерел виникнення дисидентського руху потрібно зважати не лише на умови та обставини. Так, І. Лисяк-Рудницький, аналізуючи політичну думку українських дисидентів, зазначає: «Жертвність цих хоробрих чоловіків і жінок свідчить про незламний дух української нації» [19]. Щоправда, це стосується радше характеристики дисидентів. Але В. Овсієнко, один із діячів правозахисного руху, відзначав, що волелюбність, приватновласницька психологія і релігійність українців не годяться для створення «єдиного радянського народу» [20].

Не можна обійтися без думки В. Мороза, одного із найвідоміших дисидентів. Він висловився з приводу книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в есе «Серед снігів», але його думка стосується (хай навіть і частково, бо рух опору існував і раніше, ніж вийшла книга) причин виникнення дисидентського руху: «Не всі відкрили щось нове для себе у книзі Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». І все ж ця книга стала для всіх відкриттям. Що з русифікацією треба боротись – це знали. Але цього було не досить. Треба було ще побачити реальну людину, яка реально бореться проти русифікації. Потрібна була іскра, щоб запалити в людині давно готове багаття. Якраз у цьому сенс Дзюби та інших шестидесятників – у тій іскрі одержимості, яку вони принесли в заморожену українську дійсність. Саме тут потрібно шукати відповіді на питання, чому навіть деякі порівняно невеликі події 60-х років збудили таке велике зацікавлення і викликали такий гучний резонанс. Люди шукали у книзі Дзюби не аргументів – вони шукали там в і р у, з а р я д о д е р ж и м о с т і» [21]. Мороз описав і механізм впливу: «Зовні виглядає так, ніби людину спочатку переконують, а потім вона починає вірити. Насправді ж це буває навпаки: спочатку людина сп а л а х у є і заражається вірою – і тільки потім підіграються аргументи для г о т о в о г о переконання. Аби вірити – аргументи знайдуться. Часом наївні – але то вже не грає ролі» [22]. Проте і тут нема відповіді на запитання про причини виникнення саме дисидентського руху, бо позиція українського збройного підпілля (ОУН–УПА–УГВР) зрозуміла. Отож В. Мороз мав рацію: були одержимі (пасіонарні, місійні) – це стосувалося кількох сотень осіб, які своєю одержимістю заражали інших. Проте в тодішньому українському суспільстві були такі, що ідейно й переконано служили тоталітарній системі; інші служили через страх (втратити роботу, сім'ю, рідних); були ті, хто вмів пристосовуватися до будь-якої влади і за будь-яких умов зробити кар'єру; були й такі, що пристосовувався вимушено, щоб вижити, але зберегти внутрішню свободу, вони зберігали себе як особистість, у них не атрофувалася здатність критично мислити (йдеться не лише про інтелігенцію). Ісковою (причиною), що запалила багаття (за В. Морозом), була не лише хрущовська «відлига», не лише реакція на політичні умови пізнішого часу. Цією ісковою, що запалила членів підпільних організацій, шестидесятників, правозахисників, були національний інстинкт, волелюбність, закодована на генному рівні і яка стала рисою на-

ціонального характеру, зрештою, й віра (навіть ірраціональна, містична) в незнищенність української нації, духовна енергія нації, що лише накопичувалися з кожним поколінням після поразки на полях боїв і втрати державності – ідея свободи й державності ніколи не згасала і не зникла в колективній пам'яті народу. Це було причиною і того багаття, яке розгорілося наприкінці 80-х років (300-тисячна хода вірян Української греко-католицької церкви у Львові, що засвідчила не лише релігійні почуття, десятки тисяч на львівських мітингах), бо Чорнобильська катастрофа, економічні негаразди, нерозв'язане національне питання теж були потужним катализатором вибуху національної енергії. В гарячій атмосфері тих мітингів відігравалися замерзлі і будилися приспані українські душі.

Щодо другого запитання. Зрозуміло, що рух шістдесятників не був явищем суто літературно-мистецьким. Зрештою, українське питання загалом чи якісь його окремі аспекти (проблема українського університету, шкільництво, виборча система, кооперативний рух, виникнення громадських організацій і т. д.) навіть на початку ХХ століття в умовах конституційної монархії, якою була Австро-Угорщина, теж могло мати політичний характер, але в умовах тоталітарної системи (йдеться про СРСР, тобто більшовицьку Росію) воно не могло не бути політичним, а література й мистецтво винятком не були. Вимоги соціалістичного реалізму як «творчого» методу обмежували свободу митця, пошук новаторських прийомів у літературі, образотворчому мистецтві, театрі. Шістдесятники прагнули по-новому сприймати, осмислювати і відображати дійсність (В. Симоненко, І. Драч, Л. Костенко, М. Вінграновський, Є. Гуцало, В. Дрозд, В. Шевчук, І. Світличний – в літературі; І. Дзюба, Є. Сверстюк – у літературній критиці; А. Горська, О. Заливаха, Л. Семикіна, В. Зарецький – в образотворчому мистецтві; Ю. Ілленко, Г. Осика, С. Параджанов, І. Миколайчук – в кінематографі; Л. Танюк – в театрі). Саме тому, що в їхній творчості пошук нових форм поєднувався із бажанням наголосити на національному дусі української культури, це сприймалося як політичний, ідейний виклик системі, а звідси й шаблонні звинувачення на адресу шістдесятників у тому, що це формалізм, необізнаність з життям і його спотворення, недостатнє ідейне загартування і т. д. Проте саме творчість шістдесятників була виявом національного життя, національного духу українського суспільства. Ця обставина не менш ніж формотвірні пошуки робила творчість шістдесятників небезпечною для системи, тому цю творчість оцінювали з політичного погляду.

Політичне значення мала не лише творчість шістдесятників, але й їхні вчинки і заяви, з якими вони зверталися до керівництва країни (виступ І. Дзюби 4 вересня 1965 року на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» С. Параджанова як протест проти арештів у серпні–вересні того ж року, що відбулися в Києві, Львові, Житомирі, Одесі, Івано-Франківську; це, наприклад, заява І. Дзюби, І. Світличного, Н. Світличної, Ліни Костенко, А. Горської на захист В. Чорновола (1967); це численні заяви самого В. Чорновола; безперечно, це такий документ, як «Звернення українського національного визвольного руху в справі української самостійності» авторства Л. Лук'яненка, документ відомий і як «Заява 18-х політ'язнів»); це лист І. Дзюби в грудні 1965 року, адресований Першому секретареві ЦК КП України П. Шелесту і Голові Ради Міністрів УРСР В. Щербицькому з приводу арештів, і заяви інших шістдесятників.

Політичний характер мали і статті кримінального кодексу, згідно з якими радянські суди відправляли в табо-

ри (найчастіше це стаття 62 Кримінального кодексу УРСР, але були й інші статті – 56, 187-1, 229, 206).

Немає однозначної відповіді на запитання про ідейні основи руху опору. З цього приводу В. Овсієнко зазначає: «З соціологічного погляду дисидентський та правозахисний рухи складалися з людей різних світоглядних, філософських та політичних орієнтацій, не завжди ясно висловлених: екзистенціалізм, позитивізм та аналітична філософія, ревізіонізм тощо. Одні інакше тяжіли до раціоналізму (іноді поєднаного з атеїзмом), інші – до релігійного світогляду. У спектрі політичних позицій розрізнялися незалежники, автономісти, націонал-комуністи, «демократи» (які зовсім не важливим) тощо. Але ці індивідуальні уподобання й позиції були відомі хіба в полі друзів, оскільки, з тактичних міркувань, вони рідко виявлялися в тодішніх публікаціях, у програмових документах» [23]. Проте першим, хто звернув увагу на ідейно-теоретичне й політичне підґрунтя руху опору, був відомий історик і політолог із української діаспори І. Масляк-Рудницький. Він, зокрема, зазначав, що працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба написав з марксистсько-ленінських позицій: «Дзюба викриває відхилення радянської національної політики на Україні від справжніх ленінських принципів... Тому слушно є оцінка Дзюби як нового представника націонал-комуністичної течії, яка в 1920-ті роки відігравала значну роль в українському політичному житті не лише в УРСР, а й на Західній Україні, що перебувала тоді під польською владою, а також в українській діаспорі» [24]. Як зауважив І. Лисяк-Рудницький, в І. Дзюби нема й сліду того революційного хілізму (віри в тисячолітнє панування Христа перед кінцем світу), що було притаманне українським націонал-комуністам 20-х років, що можна не сумніватися в щирості марксистсько-ленінських переконань І. Дзюби (а з цим погодитися важко) і стверджує, що «інтелектуальна й емоційна сила його праці полягає саме в її патріотичному заклику, а не в довгих цитатах із творів Леніна та партійних резолюцій» [25].

Зазначимо, що І. Лисяк-Рудницький вважав В. Мороза «прямим нащадком інтегрально-націоналістичного руху, представленого Організацією українських націоналістів (ОУН), яка процвітала на західноукраїнських землях у 1930-ті роки» [26]. Він слушно зазначив, що у своїх працях В. Мороз не міг відверто заявити про свої ідейно-теоретичні симпатії, але проникливий читач міг зауважити вплив Д. Донцова: «Деякі місця в Мороза звучать як парафрази Дмитра Донцова, ідеолога українського інтегрального націоналізму. Що пов'язувало Мороза з донцовсько-оунівською традицією, то це його філософський волюнтаризм, наполегливість в обстоюванні чистоти національного ідеалу за будь-яку ціну, презирства відмови від будь-якого прагматичного пристосування до існуючих умов, культ сильної, героїчної, здатної на самопожертву особистості й, урешті, антиінтелектуалізм і захист одержимості» [27] (прикро, що І. Лисяк-Рудницький, характеризуючи політичні погляди В. Мороза, наголошував і на рисах його характеру – ця апеляція до особистості як аргумент некоректна).

Отже, І. Лисяк-Рудницький характеризував платформу українського опору як демократичний націоналізм, а його найхарактерніші риси визначав як поєднання боротьби проти національного поневолення з боротьбою за демократичні права [28]. На його думку, йдеться про сублімацію досягнень. Ця думка І. Лисяка-Рудницького про демократичний націоналізм як ідейно-теоретичну платформу руху опору, мабуть, найприйнятніша, хоча його ха-

рактеристика націоналізму ОУН як ксенофобного викликає заперечення.

Як зазначав В. Овсієнко, третій шлях (крім націонал-комунізму І. Дзюби й інтегрального націоналізму В. Мороза), «свого часу мало помічений, пропонував підпільний «Український народний фронт», що видавав журнал «Воля і Батьківщина» (1964–1967, лідер Дмитро Квецько). Це самостійний розвиток у вигляді «народного соціалізму», дуже близького до реалій тодішньої західноєвропейської соціал-демократії. Це була чи не найдетальніше розроблена програма націоналістичної течії українського визвольного руху в 1960–80-х» [29]. На думку А. Русначенка, цілком реалістичними були розділи програми УНФ «Національні відносини» і «Політичні вимоги» – їх частково реалізують у сучасній Україні [30].

Дисидентський рух розгромили у зв'язку зі справою Я. Добоша, бельгійського громадянина, якого затримали в січні 1972 року. У зв'язку з цим заарештували близько ста осіб, причетних до дисидентського руху. У результаті майже всі відомі його діячі отримали максимальні терміни (І. та С. Світличні, В. Чорновіл, І. Гель, І. та І. Калинці, С. Шабатура, М. Осадчий, В. Стус, З. Антоноук, Є. Сверстюк та інші). Тих, хто відмовлявся співпрацювати і не давав жодних свідчень, скеровували в психіатричні лікарні (М. Плахотнюка, Л. Плюща, В. Рубана).

Правозахисники

Проте рух опору тривав. Цього разу він прибрав форму правозахисного руху. Український письменник М. Руденко 9 листопада 1976 року оголосив про створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Це зробили під час зустрічі з іноземними журналістами в Москві, на квартирі О. Гінзбурга. Уже в лютому 1977 року відбувся процес над М. Руденком і О. Тихим, які теж отримали значні терміни.

Згодом заарештували всіх, хто приєднався до правозахисного руху або був близьким до нього – В. Барладяну, М. Матусевича, М. Мариновича, Л. Лук'яненка. Як зазначає В. Овсієнко, упродовж 1979–1980 років «були репресовані майже всі члени-засновники Групи, але на їхнє місце зі впертою одержимістю йшли нові й нові люди... Вступ до групи в кожному випадку був свідомим актом хоробрості й жертвності: адже оголошений її член тримався на волі лічені тижні чи місяці» [31]. Оскільки після Гельсінських угод в умовах розрядки за дотриманням прав людини стежили не лише уряди, а й міжнародна громадськість, які підтримували правозахисний рух, то Українська Гельсінська група (УГГ) 14 жовтня 1977 року звернулася до Ради Міністрів УРСР із клопотанням про реєстрацію її як громадської організації і надання офіційного статусу [32]. Неофіційними лідерами УГГ стали О. Бердник і О. Мешко. Згодом УГГ постійно поповнювалася. До неї приєднався В. Чорновіл, який перебував на засланні в Якутії (травень 1978 року), в лютому 1979 року про своє приєднання до УГГ оголосила група відомих діячів руху опору, які перебували у таборах або на засланні – В. Романюк (згодом Патріарх Володимир), І. Сенік, С. Шабатура, Д. Шумук, Ю. Шухевич, ще згодом – В. Овсієнко, Ю. Зісельс, З. Красівський, Я. Лесів, М. Горинь, В. Марченко, П. Рубан та інші. Як підрахував В. Овсієнко, за час існування УГГ налічувала 41 особу [33]. Незважаючи на репресії й перебування в таборах або на засланні УГГ підготувала, за визначенням В. Овсієнка, сотні висококваліфікованих, скрупульозно вивірених і добре зредагованих правозахисних документів [34]. Програмний документ УГГ – «Наші завдання». На першому місці – захист не лише національних прав українців та громадян інших на-

ціональностей, але й релігійних. Український правозахисний рух був потужнішим, ніж літературно-мистецьке дисидентство 60-х років. Він посилався не лише на потребу виконання Конституції (усвідомлюючи її формальність у тоталітарній державі), а й на міжнародні документи – на Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права. Це легітимізувало правозахисників в очах міжнародної громадськості. Українська діаспора допомагала УГГ: завдяки їй на Заході вийшла друком на рубежі 70–80-х років низка збірників документів і матеріалів, які стосувалися її діяльності – «Український правозахисний рух» (1978), «Інформаційні бюлетені Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод» (1981), «Українська Гельсінська Група. 1978–1982» (1983). Проте судили правозахисників переважно за статтю 62 Кримінального кодексу УРСР – «антирадянська пропаганда та агітація», хоча іноді інкримінували і зберігання наркотиків, хуліганство тощо. Овсієнко зазначив: «Сила і величезна моральна перевага українських правозахисників над режимом полягали в тому, що вони не стали підпільниками, а підписували документи своїми іменами, відкрито демонстрували легалізм, апелюючи до радянського закону і міжнародних правових документів, підписаних СРСР» [35].

Відновила свою діяльність УГГ вже в умовах перебування, в грудні 1987 року, після Чорнобильської катастрофи, коли протестні настрої висловлювали вже не сотні й тисячі, а десятки тисяч українців. Органом відновленої УГГ став теж відновлений влітку В. Чорноволом «Український вісник». Наступного року створили Українську Гельсінську спілку (УГС). Від УГГ її відрізняло те, що вона вже ставила перед собою політичні цілі. Як зазначає В. Овсієнко, установчий з'їзд УГС у квітні 1990 року перетворив її на Українську республіканську партію, альтернативну до КПРС/КПУ, а правозахисний неополітичний рух продовжував існувати у формі Українського комітету «Гельсінкі-90» [36].

«Самвидав»

Окрема сторінка руху опору – це «самвидав». Іноді працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» зачисляють до «самвидаву», але це не так. Спочатку перший секретар ЦК КПУ П. Шелест дав розпорядження розмножити цю працю і розіслати її вищому партійному керівництву України. «Самвидавною» ця праця стала тоді, коли її почали нелегально передруковувати і розмножувати в суспільстві.

«Самвидав» можна розглядати як окрему частину чи окремий елемент руху опору поряд з іншими (підпільні організації, дисидентство, правозахисний рух). На думку Г. Касьянова, наприкінці 60-х український самвидав перетворився на організаційну інфраструктуру опору [37]. Окрім цього – і на трибуну руху опору, на засід оприлюднення своїх ідей і намірів. Самвидав став відображенням інтелектуального й духовного рівня людей опору і засобом впливу на аудиторію. Свого часу Г. Касьянов зазначав: «Дя-

руху опору 60-ті роки пройшли під знаком самвидаву. Самвидав був не просто інтелектуальним підґрунтям опору, але й чи не найголовнішою формою його існування» [38]. У журналі «Український вісник» у першому числі (1970) визначено три етапи розвитку самвидаву: перший – літературний самвидав початку 60-х років – це, здебільшого, поезії, статті й спогади; другий – поява політичних статей, анонімної публіцистики протягом 1963–1965 років; третій – друга половина 60-х років – період поширення статей з підписами, публіцистики і документів, автори яких не приховували свого авторства [39].

У суспільстві розповсюджували такі самвидавні статті, як «Стан і завдання українського визвольного руху», «Думки комуніста про сучасне і майбутнє українського народу», «Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства». Найвідомішою самвидавною публікацією була стаття «З приводу процесу над Погружальським» Є. Сверстюка (1965), написана після процесу над Погружальським.

Найвідоміші автори самвидаву – В. Чорновіл («Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)), М. Осадчий («Більмо»), В. Стус («Місце в бою чи в розправі?»), Є. Сверстюк («На свято жінки», «Собор у риштованні»), В. Мороз («Серед снігів»), М. Брайчевський («Приєднання чи возз'єднання?»), Ю. Бадзьо («Право жити»), І. Гель («Грані культури»). Молоді поети, збірки яких і з політичного погляду, і зважаючи на вимогу соцреалізму, не видавали радянські видавництва, не друкували журнали, реалізували свій творчий потенціал у самвидаві (І. та І. Калинці, Л. Костенко, М. Холодний, Г. Чубай, В. Стус).

Політична публіцистика, художні твори, філософські есеї, літературознавчі статті, наукові розвідки не вичерпували жанрову палітру самвидаву, адже були тут і твори програмного характеру, і листи до партійного й державного керівництва, до правоохоронних органів.

Друківаним засобом самвидаву були машинописні журнали. Український національний фронт видавав «Волю і Батьківщину» (1964–1967), «шістдесятники» видавали «Український вісник» (1970–1972). Це найвідоміші видання. Групу «Український національно-визвольний фронт», яка видавала журнал «Поступ» (1973), створив З. Попадюк.

Незгасимі смолоскипи

Найтрагічнішою формою руху опору було самоспалення. Недавній приклад і досвід українського збройного підпілля переконував, що без самопожертви, що було, зрештою, закономірністю і кожного попереднього етапу боротьби, у боротьбі за національне визволення не обійтися. Про це знали і члени підпільних організацій, і шістдесятники, і правозахисники. Незважаючи на важкі умови у в'язницях, колоніях, на засланні, незважаючи на можливість потрапити до психіатричних лікарень («лікували» інакше, там), люди опору були стійкими (за незначними винятками) і вірили в те, за що вони боролися. У радянській неволі загинули О. Тихий, В. Стус, В. Марченко, М. Сорока (брав участь у боротьбі українського збройного підпілля)

та інші. Приклад самопожертви свідчив і про особистість, і про дух нації, про її духовні сили, про готовність до смерті у боротьбі за вільну Україну. Вперше до самоспалення як форми протесту вдався В. Макух 6 листопада 1968 року. Повторити самоспалення 10 лютого 1964 року в Київському університеті намагався М. Береславський – його схопили; О. Гірник зробив це вночі 21 січня 1978 року в Каневі, біля могили Т. Шевченка.

Рух опору 50–80-х років – це переддень відновлення української державності. Його основні складові – підпілля, літературно-мистецьке дисидентство, правозахисний рух. В умовах тоталітарного режиму, зміцненого засобами масового знищення, не було навіть теоретичної можливості подолати його збройним чином. Такою зброєю ставали інакшумства, вільна творчість, що не узгоджувалася з догмами соцреалізму, гідна моральна постанова у захисті національних цінностей і своїх поглядів. Сьогодні спроби посиляться на ленінські «принципи» у розв'язанні національного питання, на радянську Конституцію у захисті загальнолюдських прав (хоча в русі опору були й особистості, які репрезентували націоналістичні ідеї) сприймають як некоректні, наївні, суперечливі. Проте в багатьох випадках це можна оцінювати більшою мірою як прийом, як спробу легальним шляхом захистити українську культуру, мову, право на свободу думки. Зрештою спроби побудувати соціалізм з «людським обличчям» були і в інших країнах. Рух опору не відбувався у межах і формах парламентських чи громадських дискусій. Це була політична діяльність, пов'язана з ув'язненнями, фізичними і моральними тортурами, зі смертю в'язнів сумління, навіть із найтрагічнішою формою протесту і самопожертви – самоспаленням. Саме тому це був один із етапів визвольної боротьби.

Література

1. Бадаш С. У таборі з українцями // Сучасність. 1985. Ч. 6. С. 84.
2. Мороз В. Есеї, листи й документи // Мюнхен : Сучасність, 1975. С. 114.
3. Там само. С. 119.
4. Саський І. Конспіративні організації в советських концтаборах і їх визвольна проблематика (з життя і обсервації засланця) // Вільна Україна. 1956. Ч. 12. С. 27.
5. Саський І. Конспіративні організації в советських концтаборах... С. 24.
6. Зайцев Ю. Український Національний фронт у боротьбі за волю України // Воля і Батьківщина. 2007. Ч. 1–2. С. 19.
7. Зайцев Ю. Український Національний фронт у боротьбі за волю України... С. 19.
8. Захаров Е. Диссидентское движение в Украине (1954–1987) // Права людини. 1998. № 2. С. 6–9.
9. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-ті роки) // Українська громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Харків : Фоліо, 2001. Т. 1 : Особистості. С. 14.
10. Зайцев Ю. Український Національний Фронт у боротьбі за волю України // Воля і Батьківщина. 2007. Ч. 1–2. С. 19–57; Квечко Д. Від УНФ до УНДПП // Альтернатива. 1994. Ч. 204. С. 2; Квечко Д. Український опозиційний рух 60-х років // Краківські українознавчі запити. 1993. Т. 1–2. С. 15–23; Статутіві принципи Українського Національного Фронту (Проект) // Визвольний шлях. 1970. Кн. 2. С. 146–147; Строката Н. Український Національний Фронт, 1962–1967 // Сучасність. 1985. Ч. 6. С. 67–75; «Діяльність Українського Національного Фронту спрямована виключно на відділення України» // Сучасність. 1977. Ч. 7–

8. С. 219–222; Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали. Львів, 2000. 680 с.
11. Сучасність. 1977. Ч. 7–8. С. 219–222.
12. Програмові вимоги Українського Національного Фронту (Проект) // Воля і Батьківщина. 1965. Ч. 5. С. 5.
13. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-ті роки) // Українська громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Харків : Фоліо, 2001. Т. 1 : Особистості. С. 15.
14. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). Київ : Смолоскип, 2010. 300 с.
15. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. Київ : Либідь, 1995. С. 15.
16. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років... С. 16–17.
17. Ільницький М. Літературний Львів і шістдесятництво // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу. Львів : Каменяр, 2003. С. 5.
18. Зайцев Ю. Ті, що не мовчали // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу. Львів : Каменяр, 2003. С. 78.
19. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. Том 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ : Основи, 1994. С. 487.
20. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-ті роки) // Українська громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Харків : Фоліо, 2001. Т. 1 : Особистості. С. 10.
21. Валентин Мороз: Есеї, листи, документи // Сучасність. 1975. С. 84.
22. Валентин Мороз: Есеї, листи, документи... С. 84.
23. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-ті роки) // Українська громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Харків : Фоліо, 2001. Т. 1 : Особистості. С. 13.
24. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. Том 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ : Основи, 1994. С. 478.
25. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе... С. 478.
26. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе... С. 479.
27. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе... С. 479.
28. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе... С. 479.
29. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-і роки) // Українська громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Харків : Фоліо, 2001. Т. 1 : Особистості. С. 18.
30. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Київ : Видавництво ім. О. Теліги, 1988. С. 105–140; Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. Київ : KM Academia, 2000. С. 277.
31. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-ті роки) // Українська громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Харків : Фоліо, 2001. Т. 1 : Особистості. С. 29.
32. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні... С. 29.
33. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні... С. 31.
34. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні... С. 30.
35. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні... С. 37.
36. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні... С. 40.
37. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. С. 88.
38. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років... С. 119.
39. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років... С. 89.